

Ганна Іванюк,

доктор педагогічних наук, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(м. Київ)

Hanna Ivaniuk,

Doctor of Education, Associate Professor,
Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv)

**УДК 373.018.523(091)(477)
ББК 74.2.03**

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ СТУДІЇ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL STUDIES OF RURAL SCHOOLS IN UKRAINE: SOCIOCULTURAL CONCEPT

У статті подано результати теоретичного аналізу сутності соціокультурного підходу до дослідження розвитку сільської школи в історико-педагогічному контексті другої половини ХХ століття. Висвітлено специфічні чинники розвитку сільської школи, що є визначальними в соціокультурному сенсі. Школа на селі розглядається як продукт і чинник розвитку соціокультурного середовища, носій культуротвірних сенсів, що можуть впливати на розвиток традицій, економіки, культури мешканців села.

Ключові слова: сільська школа, соціокультурний підхід, чинники розвитку сільської школи, соціокультурне середовище, культура.

The article presents the results of theoretical analysis of the nature of socio-cultural approach to the study of development of rural schools in historical and pedagogical context of the second half of the twentieth century. Article deals with specific factors for development of rural schools, which are crucial in social and cultural terms. School in rural areas is seen as a product and a factor of socio-cultural environment, bearer of culture-creating meaning, that may influence the development of traditions, economy and culture of the villagers.

Key words: rural school, socio-cultural approach, factors of development of rural schools, socio-cultural environment, culture.

В статье представлены результаты теоретического анализа сущности социокультурного подхода к исследованию развития сельской школы в историко-педагогическом контексте второй половины XX века. Освещены специфические факторы развития сельской школы, которые являются определяющими в социокультурных измерениях. Школа в сельской местности рассматривается как продукт и фактор развития социокультурной среды, носитель культуротворных смыслов, которые могут влиять на развитие традиций и культуры, экономики и сбережения самого села.

Ключевые слова: сельская школа, социокультурный подход, факторы развития сельской школы, социокультурная среда, культура.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сільська школа розглядається в контексті функціонування радянської системи освіти та розбудови в незалежній Україні. Ми свідомі того, що школа в сільській місцевості є результатом і чинником формування культурно-освітнього середовища села. Вона впливає на збереження культурно-господарських, духовних традицій, доручення сільського соціуму до цінностей людства. Попри загальні мету, вимоги до змістово-методичного забезпечення, підготовки вчителя (які були характерні для міської школи), сільська школа мала свої особливості. Як засвідчують результати пошуків, актуалізація проблеми підготовки сільських школярів до праці в сільському господарстві, галузях економіки і культури, зумовлена соціально-економічними пріоритетами розвитку села. Відтак, студіювання розвитку сільської як освітнього феномену, детермінованого потребами суспільства щодо підготовки учнівської молоді до праці та тогочасними парадигмами освіти ґрунтується на двох основних домінантах: соціокультурній і парадигмальній.

Удосконалення функціонування сільської школи в сучасному освітньому просторі України, потребує нового бачення її сутності в контексті збереження кращих надбань українських педагогів і прирощення тих, які ставить перед особистістю сучасний глобалізований світ. Студіювання розвитку сільської школи відносимо до міждисциплінарних, оскільки важливим є з'ясування економічних, культурних, соціальних, демографічних чинників впливу на її поступ. Вивчення продуктивних надбань, що мала сільська школа в другій половині ХХ ст. може слугувати для адаптації їх в сучасний освітній простір.

Соціокультурний підхід передбачає освіту на основі традиційної культури, розглядаючи її як навчання мистецтва життєтворчості. Це означає, що освіта учнів орієнтована на народні та загальнолюдські цінності, засвоєння національної та світової культур, а зміст загальної освіти в сільській місцевості орієнтований на потреби сільського сектора країни. Попри те, що соціокультурний підхід до аналізу феномену функціонування розвитку освітніх систем достатньо ґрунтовно розкриті в філософії освіти, однак в сенсі методологічної основи студіювання розвитку сільської школи він відпрацьований недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор. Соціокультурний підхід отримав досить ґрунтовне тлумачення у філософії освіти (Л. Байбородова [2], Б. Гершунський [5; 6], І. Зязюн [8], Н. Крилова [11], В. Лутай [15], В. Кремень [10], Я. Нейматов [16], В. Огнев'юк [17], М. Романенко [18], А. Черняковська [2], А. Ярошенко [26]). Проте соціокультурний контекст дослідження розвитку якісних змін сільської школи відпрацьовано недостатньо і потребує окремих досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Розкриття сутності соціокультурного підходу студіювання розвитку сільської школи, як освітньо-культурного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В «Енциклопедії освіти» поняття «сільська школа» трактується не тільки як «приналежність до місця розташування», але і як «загальноосвітній навчальний заклад, де, крім навчання, створюються сприятливі умови для різнобічного розвитку дитини, національно-культурного збагачення особистості, духовних взаємозв'язків та взаємовпливів із соціокультурним середовищем» [7, с. 824].

З огляду на предмет дослідження, значущим є осмислення філософських підходів до визначення засад діяльності та розвитку освітніх систем і виокремлення тих, що є визначальними щодо аналізу розвитку сільської школи як соціально-педагогічного явища. Філософські ідеї, концепції ХХ ст. є визначальними стосовно всієї системи навчання, виховання й освіти підростаючих поколінь. За результатами теоретичних розвідок вагомими є ті, що найістотніше відображають вплив освітніх парадигм на розвиток сільської школи у відтинках історії другої половини ХХ століття.

Істотний внесок у дослідження філософських проблем освіти зробили українські та російські вчені. Методологічною та інформаційною базою їхніх наукових досліджень є ідеї та концепції філософії освіти як галузі філософського знання та як предмета соціально-гуманітарних наук, а також реальна педагогічна практика. Методологічні питання освіти розроблялися у працях Ю. Алексеева [1], Г. Батищева [3], О. Леонтьєва [13], Б. Юдіна [25] (системно-діяльнісна концепція у філософії). Філософія освіти розглядає людинотвірні можливості соціально-культурного середовища (сімейного, дошкільного, шкільного, вузівського, соціально-психологічного, професійно-діяльнісного, інформаційного, референтно-неформального тощо), осмислює освітні та виховні ресурси гуманістичної педагогіки.

Філософські концепції щодо трансформування освітніх систем, встановлення взаємозв'язків між запитом соціально-економічного розвитку суспільства та розвитком сільської школи, впливу соціокультурного середовища на освітні трансформації в сільській місцевості розкрито в працях сучасних українських філософів (І. Зязюн [8], В. Кремень [10], В. Лутай [15], В. Огнев'юк [17], М. Романенко [18], А. Ярошенко [26]).

У працях російських учених значна увага приділяється розкриттю впливу соціокультурного середовища на розвиток школи і освіти загалом. Ця ідея отримала розвиток у працях Л. Байбородової [2], Б. Гершунського [6], Н. Крилової [11], Я. Нейматова [16], А. Черняковської [2].

Заслуговує на увагу думка Я. Нейматова щодо важливості культурного чинника для соціального самоствердження особистості, засвоєння цінностей, культури спільноти [16, с. 38]. В умовах сільської школи учні та їхні батьки, соціальне оточення є суб'єктами культури села, регіону, України. Учні розвивають і реалізують свої культуротвірні сили у праці в природі, спілкуванні. Слушними для з'ясування сутності чинника культури, соціокультурного (культуротвірного) середовища є думки Я. Нейматова, до праці якого ми вже апелювали: «Культура в традиційному розумінні є сполучною ланкою між людиною та навколишнім світом і має дві іпостасі: функціонує двосторонньо: вона спрямована на світ (окультурення, олюднення світу), а також на людину (культування всіх соціальних якостей людини). Культура є шаблоном оволодіння людиною свого ставлення до природи, інших людей та до самої себе та суспільства» [16, с. 38–39]. У словнику «Культура і культурологія» (А. Кравченко) поняття «культура» визначено як явище, що у найзагальнішому розумінні являє собою сукупність традицій, норм, цінностей, смислів, ідей, знакових систем, характерних для соціальної спільноти, котрі виконують функції суспільної орієнтації, забезпечують консолідацію людських спільнот та індивідуальне самовизначення особистості. Культура визначає зміст соціальної реальності – соціальних форм (інституційних структур), нормативних уявлень, ціннісних пріоритетів. Вона постає як середовище життєдіяльності, яке визначає міру особистісного розвитку; за такого підходу особистість – соціалізований індивід, що має певний рівень культурного розвитку [12, 450–452].

Для з'ясування особливостей розвитку особистості учня сільської школи уточнено сутність взаємовпливів культури й соціального середовища. В «Енциклопедії освіти» означене поняття подано як структуровану множину базових соціальних суб'єктів (соціальних груп, організацій, інституцій), поєднаних процесами соціальних взаємодій, відносин, взаємозв'язків людей у їхньому спільному житті та діяльності, визначених передусім соціальною роллю та соціальним статусом. Культура, її форми і зміст являють собою середовище формування внутрішнього світу особистості, утворюваного мовою, традиціями, національним менталітетом, що

сприяє формуванню духовно цілісної особистості: «У всі часи розвитку людської цивілізації проблема культури мала першочергове, по суті, провідне значення. Передусім тому, що культура завжди була могутнім чинником соціального розвитку. Вона завжди відбивала якісну характеристику суспільного життя, уособлювала в собі специфічний спосіб розвитку людської життєдіяльності, зафіксованих у результатах діяльності, в системі соціальних норм і закладів» [7, с. 439].

У філософсько-педагогічному розумінні природне відрізняється від культурного та соціального тим, що є предметом не стільки опанування (як чимось зовнішнім), скільки перетворення, «окультурення» (як чогось внутрішньо властивого).

Значний пласт філософських (педагогічних) досліджень присвячений розкриттю розмаїття ідей про розвиток освіти, її парадигмальних пріоритетів. У контексті історико-педагогічного дослідження соціально-педагогічних засад розвитку сільської школи в другій половині 50-х років ХХ ст., виокремлення особливостей її функціонування значущими є думки про міждисциплінарні зв'язки культури та освіти.

З огляду на дослідження сільської школи як соціально-культурного феномену важливими є думки Б. Гершунського [5, 118–121], Л. Байбородової та А. Черняковської [2, с. 4] щодо розуміння сутності соціокультурного підходу. Соціокультурний підхід зумовлений особливістю дослідження діяльності сільської школи. В процесі наукових пошуків важливим є врахування специфіки та впливу соціального, економічного, культурного середовища сільської школи, менталітету мешканців села. Б. Гершунський зазначає, що поняття «менталітет» використовують найчастіше для характеристики своєрідності, специфіки ставлення до зовнішнього світу з боку індивідів та людських спільнот, які розрізняються в національно-етнічних або соціальних відносинах [5, 118–121]. Спільні риси менталітету мешканців сільської місцевості вказані у праці Л. Байбородової та А. Черняковської [2, с. 4].

«Сільська школа» – поняття інтегроване. Згадані вище учені підкреслюють характерну особливість сільської школи – її поліфункціональність, адже, окрім освітньої, просвітницької, вона виконує цивілізаційну, соціокультурну, етнокультурну функції. На відміну від міської, сільська школа має тісні зв'язки із соціальним середовищем, що зумовлює раннє входження учня у взаємодію з дорослими.

На розвиток сільської школи впливають соціальні, культурні, економічні, демографічні, природні та інші чинники, що відрізняє її від міської школи. Соціальні засади розвитку означеного феномена ґрунтуються на закономірностях, взаємозв'язках освітніх систем (сільської школи) з соціальним середовищем села. Соціальні засади взаємодіють із педагогічними.

До педагогічних засад розвитку сільської школи належать принципи, основні завдання та механізми державного регулювання мети, завдань, змісту, засобів освіти.

Студіювання соціально-педагогічних засад розвитку сільської школи в Україні як самостійного освітнього феномену, детермінованого економічними, культурними, соціальними запитами суспільства на підготовку учнів до праці та адекватними освітніми парадигмами, ґрунтується на таких ідеях: взаємозв'язок школи на селі з соціальним та культурним середовищем країни є визначальним щодо трансформаційних змін означеного феномену, що сприяє її розвою або гальмує його. Розвиток соціально-педагогічних засад діяльності сільської школи ототожнюється з послідовними змінами мети, завдань, змістово-методичного забезпечення, організації загальної середньої освіти в сільській місцевості, професійних вимог до вчителя сільської школи та динамічної мережі навчальних закладів. Окрім того, зміни в діяльності сільської школи ґрунтувались на нормативно-знаннєвій парадигмі й зовнішній диференціації мети, завдань, змістово-методичного забезпечення, типів і структур сільської школи, вимог до кваліфікації вчителя та відбувались у процесі трансформації ідеологічних, економіко-соціальних, культурних потреб суспільства (в радянську добу). Це в свою чергу позначалося на загальноосвітній і трудовій підготовці учнів.

У період незалежної України діяльність сільської школи ґрунтується на особистісно-орієнтованій парадигмі освіти та внутрішньо-шкільній диференціації. Основою парадигми є актуалізація особистісних сенсів учня до мети та якості освіти (продукту), що має цінність у соціально-культурному середовищі села.

Поняття «педагогічна парадигма» розглядаємо в контексті вирішення педагогічних завдань освіти молодого покоління, що формуються соціально-економічними, культурними, ідеологічними запитами суспільства. Внутрішні соціально-економічні суперечності зумовлюють випередження потреб щодо оновлення змісту шкільної освіти, що приводить до змін парадигмальних концептів (у радянську добу та в період незалежної України).

У контексті зазначеної проблематики значущим є дослідження проблем цінностей в освіті; впливу соціального, культурного середовища на їх формування, актуалізацію ціннісних орієнтирів у різні періоди суспільних трансформацій, що визначали поступ сільської школи.

Дослідження окреслених проблем у вимірі філософії освіти здійснено А. Ярошенко. Науковець акцентує на значущості знання цінностей попередньої суспільно-економічної доби (етапу) задля прогнозування розвитку освіти та суспільства: «Визначаючи нові горизонти свого духовного і матеріального буття, людство не лише окреслює нові орієнтири, а й толерантно оцінює попередні засади індивідуально-особистісного життя» [26, с. 91].

Вивчення соціально-педагогічних засад розвитку сільської школи потребує інтеграції наукової інформації з різних галузей наук. Насамперед важливими є дослідження з культурології. Для обґрунтування соціально-педагогічних засад розвитку сільської школи важливою є думка Н. Крилової про вплив культурного середовища на діяльність закладу освіти: «Культурне середовище закладу освіти залежить насамперед від традиційного культурного середовища регіону (району або населеного пункту), умов, які сприяють чи гальмують розвиток

культурних середовищ конкретних освітніх систем» [11, с. 193]. Н. Крилова розкриває сутнісні особливості культурної парадигми освіти, її структури. Для розуміння впливу соціально-культурного середовища на розвиток особистості учня в освітньому процесі сільської школи, оновлення ціннісного конструкту змісту загальної середньої освіти учнів важливими є висновки Н. Крилової щодо культурної парадигми освіти, характеристики її базових положень. Насамперед, як вважає авторка праці «Культурологія освіти», «зміст і форми освіти зорієнтовані не лише на традиційні знання, інформацію і фактичний матеріал (та їх засвоєння), а на: базові культурні цінності..., оскільки дитина (учень. – Г. І.), не лише вчиться», а «привласнює загальнолюдські культурні цінності і ідентифікує себе з окремою культурою на основі культурного самовизначення» [11, с. 31]. Н. Крилова розкриває значущість спілкування дітей (учнів) і дорослих у процесі трудової взаємодії, господарської діяльності, що виводить виховання і педагогічну підтримку на авангардні позиції в педагогічній діяльності [11, с. 3]. Для розуміння сутності впливу культурних чинників на розвиток особистості й школи як педагогічної системи важливою є думка Н. Крилової про місце культурних норм і духовної аури спілкування та співробітництва дітей і дорослих [11, 31], що вирізняє сільську школу від міської.

Наведені вище ідеї є важливими щодо розуміння сутності специфіки сільської школи; вона є продуктом соціально-культурного середовища села і водночас впливає на його «окультурення»; а в майбутньому – сама може слугувати чинником його розвитку.

Студіювання поступу сільської школи в історико-педагогічному контексті другої половини ХХ століття вимагає уточнення методико-технологічного рівня методології. У 1980–1990-ті роки постають вітчизняні концепції особистісно зорієнтованої освіти (Ю. Алексєєв [1], І. Семенов [20] та ін.), що мали вплив на розвиток форм організації навчально-виховної роботи в сільських школах. Предметом дослідження та експериментальної діяльності стає проектування соціокультурних та рефлексивно-інноваційних навчально-виховних середовищ із діалогічною та полілогічною взаємодією дітей (учнів) та дорослих, що забезпечує розвиток особистості. Зазначені вище філософські, педагогічні концепції стали серйозною теоретичною базою для розуміння сутності, напрямів реформування сільської школи.

Важливим у нашій пошуковій роботі було дослідження способів практичної реалізації шляхів оновлення змісту шкільної освіти в існуючій системі шкільництва. Запити суспільства кінця ХХ ст. стосовно розвитку самостійної творчості особистості, готової до пошуку шляхів реалізації свободи вибору, справедливого ставлення до людей у реальному соціокультурному середовищі, викристалізувалися в оновленні підходів до обґрунтування змісту освіти (80-ті роки ХХ ст.) у працях В. Краєвського [9], І. Лернера [14], М. Скаткіна [21].

Сутність цієї концепції полягає в тому, що зміст освіти як педагогічно адаптований досвід людства включає, крім «готових» знань, ще й досвід здійснення діяльності та емоційно-ціннісних відносин людей. Пріоритети на всіх рівнях змісту освіти віддані інтересам особистості. Основи наук перестають бути єдиним джерелом формування змісту освіти в школі. Головним джерелом стає культура, найбільш значущі форми соціокультурного досвіду людини: досвід творчості, поведінки, діяльності, взаємодії з навколишнім світом, досвід соціальних та особистісних відносин. У структурі досвіду відображено й реальну дійсність, що постає по відношенню до учня як освітнє середовище.

Вихідні положення про зв'язок сільської школи, сім'ї та зовнішнього середовища у процесі виховання, єдність трудового виховання і загального розвитку (морального, інтелектуального, естетичного, фізичного) є визначальними щодо особливостей функціонування школи в сільській місцевості. У руслі проблеми дослідження вагомими є ідеї, що склалися в українській педагогіці початку ХХ століття.

З огляду на предмет дослідження значущою є думка Я. Чепіги про соціокультурне середовище як осередок розвитку дитини. Педагогічні ідеї Я. Чепіги, викладені в статті «Народній учитель і національне питання» (журнал «Світло», 1912, кн. №1) про роль природи, соціального оточення на розвиток дитини, суголосні як тогочасним педагогіці так і сучасним баченням впливу цих чинників на становлення особистості. Школа, яка не враховує особливостей впливу природних і соціально-культурних чинників, далека від дітей, їхніх переживань і потреб. Я. Чепіга вважав, що, «окрім природи та її спадкових імпульсів, є ще один елемент, що діє в дитині як природній імпульс – це оточення. В оточення входить не тільки сім'я, родина, але й економічні, соціальні й політичні обставини народу, природа і місцеві умови, весь той світ, що оточує дитину, збуджує й розвиває духовні сили, які передала їй мати. Здібність приймати впливи оточення з'являється збуджуючим імпульсом до життя. Під впливом враження і оточення дитина складає комплекси почуттєвих приймань в звісним напрямку й принатурює до них свою природу» [23, с. 15–24].

У педагогічній концепції С. Русової чільне місце посідає поняття «осередок соціального життя і соціальних взаємовідносин» [19, с. 147], що є суголосним сучасним концепціям впливу соціокультурного середовища на розвиток особистості.

У 20-ті р.р. ХХ ст. С. Шацький зазначав, що «життєві умови середовища, в якому працює школа, диктують головні напрямки її програми, методів та організації» [24, с. 18–49]. Тому потрібне ретельне вивчення особливостей функціонування школи в сільській місцевості, врахування їх у процесі обґрунтування педагогічних шляхів розвитку.

З огляду на проблематику студій, вагомим є доробок у царині психології, внесений Г. Ващенком. Він розвинув ідею про визначальну роль навчально-виховного середовища у процесі розвитку та становлення особистості. Серед інших обґрунтував першочерговий вплив природного середовища на розвиток дітей у сільській місцевості. Саме в середовищі природи розвивається чуттєва сфера особистості, певні риси

характеру, а саме: вдумливість, спостережливість, ґрунтовність, притаманні більшості людей, які залучені до хліборобської праці [4, 37]. На думку Г. Ващенко, характерним для ментальності мешканців села є вірність традиціям, духовність, релігійність, розуміння норм поведінки та звичаїв родинного життя, пам'ять поколінь. Селянське середовище плекає кадри для всіх сфер суспільного життя: армії, науки, культури, соціальної сфери та промислового виробництва [4, 37–38].

У руслі наших студій заслуговують на увагу доробки сучасних українських педагогів. Зокрема, М. Стельмахович схарактеризував головні функції сім'ї так: це передусім продовження роду, виховання дітей, ведення домашнього господарства, збереження та передача прийдешнім генераціям духовних і матеріальних цінностей та життєвого досвіду [22, 35–40]. Спостереження за поведінкою батьків, засвоєння критеріїв оцінки ними різних життєвих ситуацій, стосунків з іншими людьми – все це впливає на свідомість дитини. Засвоєння дітьми життєвих цінностей сім'ї часто робить їх несприйнятливими до тлумачення вчителями морально-етичних, духовних та інших цінностей загальносуспільного значення [22, 35–45].

Дослідження розвитку сільської школи поєднує в собі міждисциплінарні зв'язки історії педагогіки, педагогіки, історії України, економіки, демографії, соціології. Це зумовило добір міждисциплінарних підходів і конкретизацію сутності історико-педагогічних знань.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Соціокультурний концепт історико-педагогічних студій розвитку сільської школи в окреслених відтинках історії уможливив конкретизацію сутності нових знань. Насамперед дослідження мети, завдань, змістово-методичного забезпечення розвитку сільської школи, детерміновані потребами суспільства в підготовці молодих генерацій до праці, стосовно сільської школи, розглядаємо у взаємозв'язках із соціальним, економічним, культурним середовищем. Тому, нові знання мають міждисциплінарний характер, а саме: вони є історичні (зміни розглядаємо в минулому); історико-педагогічні (багатовимірність розвитку педагогічних систем у контексті культурних трансформацій); соціокультурні у вимірі ієрархії та взаємодії соціальних систем, що є продуктом соціально-культурного середовища; державотворчі (нові знання щодо розвитку освітнього процесу в полі розвитку держави).

Виявлення нових знань уможливорює подальші історико-педагогічні розвідки, оскільки сільська школа на різних етапах радянської доби та в незалежній Україні мала значні здобутки.

1. Алексєєв Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997) / Юрій Миколайович Алексєєв. – К.: Експрес-об'ява, 1998. – 109 с.
2. Байбородова Л. В. Воспитание в сельской школе / Л. В. Байбородова, А. П. Черняковская. – М.: Центр «Пед. поиск», 2002. – 164 с.
3. Батищев Г. С. Диалектика творчества / Генрих Степанович Батищев. – М.: Ин-т философии АН СССР, 1984. – 443 с.
4. Ващенко Г. Виховання волі і характеру : у 2 ч. / Григорій Ващенко. – Боффало; Мюнхен: Накл. Осередку СУМ – у ім. Лесі Українки, 1957. – Ч.2: Педагогічна. – 271 с.
5. Гершунский Б. С. Философия образования / Борис Семенович Гершунский. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Флинта, 1998. – 432 с.
6. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века : в поисках практико-ориентированных образовательных концепций / Б. С. Гершунский. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
7. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
8. Зязюн І. А. Філософські засади освіти в Україні / Іван Андрійович Зязюн // Філософія освіти в Україні : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні», 1–3 лют. 1996 р. – К., 1996. – С. 61–65.
9. Краевский В. В. Проблемы научного обоснования обучения : методологический анализ / Володар Викторович Краевский. – М.: Педагогика, 1977. – 264 с.
10. Кремень В. Г. Освіта і наука України – шлях модернізації / Василь Григорович Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 213 с.
11. Крылова Н. Культурология образования / Ната Крылова. – М.: Нар. образование, 2000. – 272 с.
12. Культура и культурология : Словарь / сост. А. И. Кравченко. – М.: Академ. проект ; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 928 с.
13. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
14. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения / Исаак Яковлевич Лернер. – М.: Педагогика, 1981. – 184 с.
15. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. / Владлен Степанович Лутай. – К.: Центр «Магстр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.
16. Нейматов Я. М. Образование в XXI веке : тенденции и прогнозы / Ягут Мамедович Нейматов. – М.: Алгоритм, 2002. – 480 с.
17. Освітнологія: витоки наукового напрямку: Монографія / За ред. В.О. Огнев'юка; Авт.кол.: В.О. огнев'юк, С.О. Сисоєва, Л.Л. Хоружа, І.В.Соколова, О.М. Кузьменко, О.О. Мороз. – К.: Мороз. – К.: ВП «Едельвейс», 2012. – 336 с.
18. Романенко М. І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем: наукова монографія / Михайло Ілліч Романенко. – Дніпропетровськ: «Промінь», 2000. – 160 с.
19. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. Кн. 1 / Софія Русова ; за ред. Є. І. Коваленко. – К.: Либідь, 1997. – 272 с.
20. Семенов И. С. Социальное развитие села / Иван Семенович Семенов. – М.: Профиздат, 1984. –111 с.
21. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики / Михаил Николаевич Скаткин. – М.: Педагогика, 1984. – 96 с.
22. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / Мирослав Гнатович Стельмахович. – К.: Пед. думка, 1985. – 234 с.
23. Чепіга Я. Народній учитель і національне питання / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – кн. №1. – С. 15–24.
24. Шацкий С. Т. Работа для будущего / С. Т. Шацкий. – М., 1989. – С. 18–49.
25. Юдин Б. Г. Интеграция общественных, естественных и технических наук: основные проблемы и тенденции : научно-аналитический обзор / Борис Григорьевич Юдин. – М. Изд-во ИНИОН, 1987. – 96 с.
26. Ярошенко А. О. Ціннісний дискурс освіти : монографія / Алла Олександрівна Ярошенко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 156 с.